

İzaura Şirinova
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏ VƏ ONUN TƏSNİFATI PROBLEMİNƏ FƏRQLİ YANAŞMALAR MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *cümlə, qrammatik struktur, predikativlik, modallıq, inkarlıq.*

Key words: *sentence, grammatical structure, predicativity, modality, negativity.*

Ключевые слова: *предложение, грамматическая структура, предикативность, модальность, негативность.*

Cümlə qrammatik strukturu dilin qanunlarına tabe olan, bitmiş bir fikri ifadə etmə vasitəsi kimi istifadə olunan nitq vahididir. Cümlə təkcə hər hansı bir obyektiv reallıq haqqında məlumat çatdırma vasitəsi deyil, həm də danışanın fikrə münasibətini bildirmə vasitəsidir. Cümlə bir sıra linqvistik və ekstralingvistik faktorlarla (məntiqi, psixoloji, fəlsəfi) əlaqədə olduğu üçün onun dəqiq təsvirini vermək o qədər də asan deyil. O.Musayevin fikrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, cümlə sintaktik struktura, predikasiyaya və intonasiyaya malik olan nisbətən bitmiş fikir bildirən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan mərkəzi sintaktik konstruksiya və dil vahididir. Bir dil vahidi kimi cümlənin ən əsas, ən vacib xüsusiyyətləri onun struktur xüsusiyyətləri, predikasiyası və semantik xüsusiyyətləridir.

Bildiyimiz kimi, cümlə həm dilə, həm də nitqə aiddir. Dilin sintaktik struktur nöqtəyi-nəzərdən müəyyən bir məqsəd və xüsusi intonasiya ilə yalnız həqiqi ünsiyyətdə gerçəkləşdikdə nitq vahidinə çevrilə bilər və ona bir söyləm kimi istinad edilir. Cümlə obyektiv reallıq haqqında bitmiş bir fikri ifadə edən, müəyyən kommunikativ məqsəd daşıyan sözlər qrupu kimi təsvür edilir [7, 246]. Cümlə *predikativlik* (xəbərlik), *modallıq* və *inkarlıq* funksiyalarını yerinə yetirə bilər.

Predikativlik və ya xəbərlik kateqoriyası cümlənin nominativ məzmunu ilə obyektiv reallığı əlaqələndirən kateqoriyadır. Bu müddəə bir misalla izah edilə bilər. Məsələn, *spring*(yaz) və *come* (gəlmək) sözləri nominativ mənaya malik olduqlarına baxmayaraq hələ hökm ifadə edə bilmir və cümlə deyildir. Nominativ məzmun ilə obyektiv reallığı əlaqələndirmək üçün hadisəni onun icraçısı və baş verdiyi zaman ilə əlaqələndirmək lazımdır: *Spring comes. Spring has come. If only the spring came.* Bu artıq cümlədir, çünki özündə obyektiv gerçəklik haqda məlumat ehtiva edir.

V.G.Gak xəbərlik anlayışına üç əsas yanaşmanın olduğunu göstərmişdir. Bunlara məntiqi, denotativ (semantik) və formal yanaşmalar aiddir. Məntiqə əsaslanan sintaktik nəzəriyyələrdə predikativlik mübtədanın müəyyən xüsusiyyətlərini təyin edən akt kimi nəzərdən keçirilir [4,5]. Predikativliyə olan semantik yanaşmada isə o cümlə ilə obyektiv reallıq arasındakı münasibəti ifadə edir. Sintaktik nöqtəyi-nəzərdən isə, predikativlik müəyyən qrammatik kateqoriyaların köməyi ilə cümlədəki xəbər – mübtədə əlaqələrinin yaranması kimi qəbul olunur. Təqdim edilən hər üç yanaşma bir-biri ilə zidd deyil. Sadəcə olaraq, onlar xəbərlik anlayışının çoxtərəfli təbiəti və mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək imkanlarını əks etdirir. Predikativlik dedikdə, zaman, şəkil, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarının köməyi ilə xəbər və mübtədə arasında əlaqə kimi başa düşülür. Xəbərlik kateqoriyası özü-özlüyündə cümlənin aspektini müəyyən edir. Beləliklə, semantik aspekt cümlənin nominativ mənası, sintaktik aspekt isə, baş üzvlər arasındakı əlaqə kimi nəzərdən keçirilir. Ancaq predikativliyi intonasiya ilə ifadə olunan periferik cümlə strukturları da mövcuddur. Bu tip cümlələrə misal olaraq adlıq cümlələri göstərə bilərik. Məsələn: “Baku in the morning”.

Modallıq dedikdə, cümlənin məzmunu ilə danışan tərəfindən ifadə olunan obyektiv reallıq arasında əlaqə kimi başa düşülür. Modallıq modal feillər, zehni fəaliyyət bildirən feillər (believe, think), ayırıcı suallar (She is a doctor, isn't she?), söz sırası (10 minutes to home) və şəkil kateqoriyası vasitəsilə reallaşır. Modallığın iki növü müəyyənləşdirilir ki, bunlardan biri yalnız şəkil kateqoriyası ilə yaranan birinci dərəcəli modallıq, digəri isə, bütün yuxarıda sadalanan vasitələrlə formalaşan ikinci dərəcəli modallıqdır. Şəkil kateqoriyası modallığın mütləq ifadə vasitəsidir. Digər vasitələr isə istək və arzu ilə bağlıdır.

İnkarlıq kateqoriyası göstərir ki, cümlənin komponentləri arasında əlaqələr danışanın nöqtəyi- nəzərində həqiqətdə mövcud deyil. İnkarlığın ifadə edilməsi üçün inkarlıq bildirən elementlərdən istifadə olunur. Onlar cümlə və ya onun bir hissəsini inkara çevirə bilən dil vahidləridir. İnkar cümlələr bir neçə özünəməxsus xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Buna misal olaraq deyə bilərik ki, ingilis dilində elə sözlər vardır ki, onlar heç vaxt inkar cümlədə işlənmə bilməzlər. Məs: too, some əvəzliyi və onun törəmələri və s. İnkarlıq bildirən elementlərin bir neçə növü müəyyən edilir ki, bunlara qrammatik inkarlıq elementləri (*not inkar hissəciyi, no, noone, nobody, nothing və s əvəzlilikləri*), inkarlıq konstruksiyalar (*neither...nor*), leksik inkarlıq elementləri-inkarlıq mənasını ifadə edən leksik vahidlər (*lack, without, deny*) və söz düzəldici inkarlıq elementləri-inkarlıq bildirən suffiks və prefikslər (*il, im, in, ir, dis, mis*) aiddir.

Cümlənin struktur aspektləri cümlənin struktur qurulması ilə bağlı olub cümlənin yaranma mexanizmini və onun struktur tiplərini aşkara çıxarır. Qrammatik olaraq cümlə ən yüksək vahiddir və o bir müstəqil cümlədən, iki və daha artıq bir-biri ilə əlaqəli cümlədən ibarət ola bilər. Ortoqrafik və ritorik olaraq cümlə böyük hərflə başlayıb nöqtə, sual və ya nida işarəsi ilə bitir. Bildiyimiz kimi, cümlə məzmun, qrammatik quruluş və intonasiya baxımından tam və nisbətən müstəqil olan dilə bağlı qanunlara əsasən qurulan dil vahididir. Cümlələr struktur, forma və funksiya baxımından təsnif oluna bilər.

Struktur baxımdan cümlələr sadə-tək xəbərlə (monopredikat), mürəkkəb – bir neçə xəbərlə (polipredikatlı) olur.

Sadə cümlələr iki hissəyə bölünür: mübtədə və xəbər. Mübtədə sadə cümlədə ən əsas söz olub, feillə ifadə olunan hərəkətin icraçısı olan əşya və ya şəxsi bildirir. Mübtədə, adətən, isimlə (The children are crying.) ifadə olunsada əvəzlik (He is very diligent.), cerund (Reading is useful.), məsdər-lə də ifadə oluna bilər. Xəbəriyə, cümlədə mübtədə ilə sıx əlaqədə olub onun haqqında nə deyildiyini bildirir.

Mürəkkəb cümlələr bir-birilə bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan iki və daha artıq müstəqil cümlədən ibarət olan cümlə növüdür. Müasir dilçilikdə mürəkkəb cümlənin iki növü müəyyənləşdirilir: tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə.

Tabeli mürəkkəb cümlə bir baş cümlə və isim, zərf funksiyalarında çıxış edə bilən bir və ya bir neçə budaq cümlədən ibarət olur. Baş cümlə bir cümlə kimi təkildə müstəqil şəkildə mövcud ola bildiyi halda, budaq cümlə həmişə baş cümləyə bağlı olur və təkildə müstəqil şəkildə işləyə bilmir. Budaq cümlələr ismi (nominative clause), təyini (relative clause) və zərf (adverbial clause) olmaqla üç qrupa bölünür. İsmi budaq cümlələr isim kimi mübtədə, vasitəli tamamlıq və ismi xəbər funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: “She said that she was guilty.” Təyin budaq cümlələr isə, baş cümlədəki isim və ya əvəzliyi təyin edir və, adətən, nisbi əvəzlilərdən istifadə olunmaqla yaranır. Məs: “The man who is standing near the door is my father”.

Zərf budaq cümlələr baş cümlədə işləyən feili təyin edir və tabelilik bağlayıcıları ilə təqdim olunur. Məs: “As soon as my mother comes, I’ll call you.”

Mürəkkəb cümlənin digər növü olan tabelsiz mürəkkəb cümlələr isə iki və daha artıq müstəqil cümlənin birləşməsindən yaranır və bir-birinə tabelsizlik bağlayıcıları və ya bağlayıcısız bağlanır. Məsələn: “He prefers to go to Greece, but I prefer to go to England.”

Qeyd etmək lazımdır ki, həm tabeli, həm də tabelsiz mürəkkəb cümlələrin tərkibində olan cümlələr həm bağlayıcı (sindetik), həm də bağlayıcı-sız (asindetik) şəkildə bağlana bilər.

Cümlə ünsiyyətin məqsədi prinsipinə görə də təsnif olunur. Qeyd edilən prinsipə görə, cümlələr dörd qrupa bölünür: nəqli, sual, əmr və nida cümlələr.

Nəqli cümlələr hər hansı bir fakt və hadisə haqqında məlumat vermə təsdiq və inkar etmə funksiyası daşıyır. İngilis dilinin qrammatik qanunlarına əsasən, bu tip cümlələrdə mübtəda xəbərdən öndə gəlməli (*She eats something*), inkar formada isə bir cümlədə yalnız bir inkar element işlənməlidir (*She does not eat anything və ya She eats nothing*).

Sual cümlələrindən hər hansı bir hadisə haqqında məlumat əldə etmək məqsədilə istifadə olunur və *mübtəda-xəbər* inversiyası vasitəsilə düzəlir. Sual cümlələri ümumi, xüsusi, seçmə (alternativ), ayırıcı (discantktiv) sual növlərinə bölünür.

Ümumi sual cümlələri xəbərin bir hissəsi ilə mübtədanın yerdəyişməsi vasitəsi ilə düzəlir və cavabında *hə* və ya *yox* cavablarından birini tələb edir. Bu tip cümlələr özü-özlüyündə bir neçə mənanı ifadə edə bilər.

Məlumat alma – “Can you speak French?”

Təəccüb, heyrət – “Haven't you read Shakespeare?”

R ritorik – “Is there anyone smarter than me?”

Sual cümlələrinin digər növü sual sözləri ilə başlayıb ümumi sualdakı söz sırası ilə davam edən növü xüsusi sual cümlələri adlanır. Məs: “How long have you been teaching this subject?”

Əmr cümlələri hər hansı bir hərəkətə təşviq etmə, əmr vermə, xahiş və ya dəvət etmə məqsədilə istifadə olunur. Məs: Close the door, please.

Nida cümlələri təəccüb, kədər, xoşbəxtlik, təşəkkür kimi hiss, həyəcan və emosiyaları bildirir, how və what sözlərindən birindən istifadə etməklə yaranır.

Məsələn: “How beautiful the girl is”.

Sadə cümlə termininin daha əvvəlki dövr dilçilik ədəbiyyatlarında verilmiş tərifləri onun mahiyyətinin açılmasında dolaşlıq yaradır. O mənbələrdə sadə cümlə yalnız bir əsas fikirdən ibarət cümlə kimi verilirdi. Ancaq bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz, çünki bir əsas ideyanın nə olduğuna əmin olmaq mümkün deyil. Bir sadə cümlə bir qısa və sadə fikirdən və ya bir uzun və mürəkkəb fikirdən ibarət ola bilər. Məs: “Every aspect of life goes touched by different social classes.”

Ancaq bu elmi tədqiqat işində məqsəd ingilis dilində cümləni xüsusiylə də sadə cümləni bütün qrammatika növləri baxımından (ənənəvi, struktur və transformasional) təhlil etməkdir.

Ənənəvi qrammatikalara görə, cümlə "bitmiş bir fikir bildirən, xəbər və mübtədadan ibarət söz qrupudur. "Belə tərifdən narazı olan strukturalistlər və transformasional qrammatikanın nümayəndələri də daxil olmaqla, müasir qrammatiklər cümlənin bu tərifini qeyri-müəyyən və çox ümumi olduğuna görə tənqid etmişlər. Onlar belə bir tərifin bitmiş bir fikir bildirən, xəbər və mübtədadan ibarət istənilən söz qrupunu cümlə ola biləcəyi mənasını verə biləcəyini iddia edir. Bu ideya müəyyən dərəcədə doğru ola bilərdi, amma transformasionist ənənəvi qrammatiklərin verdiyi tərifin son hissəsini (bitmiş bir fikir) nəzərə almadıqları aydın görünür. Nəticə olaraq, digər qrammatiklər tərəfindən ənənəvi olanlara qarşı yönəldilmiş belə bir iddia bu qədər ağlabatan deyil. Buna görə, strukturalistlər nümunələri baxımından bir quruluşu görürlər, bəziləri isə, quruluşlardan ibarətdir və hələ də konstruksiyalardan (morfemlərdən) ibarət olan tərkiblərdən ibarətdir. Cümlənin söz və morfemlərdən ibarət konstruksiyalardan yarandığını bildirirdilər. Transformasionistlər cümləni ən azı bir üfüqi bir şaquli strukturdan ibarət (və ya əksinə) söz qrupu kimi izah etmişlər. Cümlənin tərifini üç növ qrammatika baxımından təqdim etdik, indi isə onların nöqtəyi-nəzərindən cümlə təhlilini daha dəqiq şəkildə nəzərdən keçirək. Məsələn: "The boy /read /the book."

Ənənəvi qrammatik təhlil nümunəsi: Analitik cəhətdən, şaquli xətt soldan elementlərə cümlənin mübtədası və sağdakı elementlər isə cümlənin əsasını, yəni xəbərini təşkil edir. Yəni də əyri xətt soldakı elementin cümlənin feili sağdakı elementin isə tamamlıq olduğunu göstərir. Sonra sözlər ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. Məs: *boy* və *book* sözləri isimdir, birinci cümlənin mübtədası, ikinci isə, tamamlılıqdır. *Read* cümlədə feil *the* isə, artikldır.

Struktur Grammatikanın təhlil nümunəsi

The boy read the book. Strukturalistlərə görə, yuxarıdakı cümlənin strukturu belədir: DETERMINER+NOUN+TRANSITIVE VERB+DIRECT OBJECT

Transformasional /Generativ qrammatik təhlil nümunəsi. *The boy read the book*. Cümlə noun phrase və verb phrase olaraq iki qrupa bölünür. S(Sentence)/ NP +VP=The student=read the book. NP (noun phrase) özü də artikl *the* və isim *boy*-dan ibarətdir.VP (verb phrase) isə, V+NP yəni feil *read* NP artikl *the* və isim *book* birləşməsindən təşkil olunub.

Göründüyü kimi, hər üç təhlil nümunəsində də təqdim olunmuş məlumat eyni görünür, lakin onlar tamamilə fərqlidir. Məsələn, ənənəvi qrammatik təhlil vəziyyətində biz əsasən, beş sözə (The, boy, read, the, book) mali-

kiksə transformasional qrammatikanın təhlilinə görə cümlə üç hissəyə bölünür; (The boy, read, the book). Bunun əvəzinə, struktur qrammatik təhlili vəziyyətində biz bu beş elementə malik olan cümlə beş elementə bölünmüş olacaq. Nəticədə, nəənənəvi qrammatika, nə də struktur qrammatikası bu elementlərin daha böyük elementlər yaratmaq üçün necə birləşdiyini və ya bir-birilə necə əlaqələndiyini söyləyə bilmir. Bunun əvəzinə, transformasional/ generativ qrammatika, bütün elementin parçalarının necə parçalandığını və ən yüksək səviyyə olan cümlə səviyyəsinə çatmaq üçün bu hissələrin daha böyük elementlərlə birləşdirildiklərini izah etməklə bu problemi həll etmiş kimi görünür.

Sadə cümləyə verilən təriflər arasında Longman qrammatikasının fikri də nəzəri cəlb edir. Sadə cümlə bir mübtədasi və bir xəbəri olan cümlə kimi təsvir edilmişdir. Ancaq bu fikirdə tam olaraq razılaşmaq olmaz, çünki iki və daha artıq mübtədali, xəbərlə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlı sadə cümlələrə də rast gəlmək mümkündür. Bunlara misal olaraq aşağıdakı cümlələri göstərmək olar.

Subject – *Jack and Kelly are playing football.*

Verb – *The child approached and knocked the door.*

Direct object – *She helped her mother and sister.*

İndirect object – *They have lost their bags and wallets.*

Predicate Adjective – *She became happy and satisfied.*

Object of preposition – *My competetion took place in London and Liverpool.*

Tədqiqat göstərir ki, sadə cümlənin 7 növü müəyyənləşdirilə bilər. Qrammatik araşdırmalarda sadə cümlənin növlərinin feillərin növlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirildiyi göstərilir. Bu təhlil sadə cümlə kateqoriyasının hər biri fərqli fel tipinə əsaslanan 7 fərqli variasiyasının olduğunu aşkara çıxarır. Bağlayıcı fellər iki fərqli sadə cümlə növünü müəyyənləşdirərkən (S-V-SP, S-V-A)təsirsiz fellər yalnız bir növə (S-V) ehtiva edir. Təsirli feillər vasitəsi ilə isə, sadə cümlələrin 4 mümkün növü ortaya çıxır. Bunlara da 1) S-V-DO, 2) S-V-DO-OP, 3) S-V-O-A, 4) S-V-IO-DO strukturları aiddir. Bildiyimiz kimi, təsirsiz feillərin tamamlığı olmur. Onlar sadəcə mübtədə və xəbərlə tamamlanırlar. Zərfliklər təsirsiz fellərin təqdim etdiyi S-V konstruksiyasına daxil ola bilər, ancaq onlarsız da konstruksiya sintaktik cəhətdən tam sayılır. Məsələn: “The man is working/ The man is working hard.”

Təsirli feillər mütləq özləri ilə tamamlıq işlənməsini tələb edir. Daha doğrusu, bu tip feillərin tamamlıq yaxud da bir zərflik, bir tamamlıq tələb etdiyini desək daha doğru olar. Bu tip feillərin təqdim etdiyi sadə cümlə konstruksiyalarına aşağıdakı misallar göstərə bilər.

S-V-DO __*My mother gave a present.*

S-V-IO-DO __*My mother gave me a present.*

S-V-O-A __*She put the pen on the table.*

S-V-DO-OP __*She thinks the film exciting.*

Təsirli feillərin təqdim etdiyi strukturlardan xüsusi diqqət tələb edən S-V-O-A-dır. Çünki bu strukturda zərflik ən vacib elementdir. Deyə bilərik ki, bu növdə işlənən bilən yalnız bir neçə feil vardır. Məs: “My mother put the vase.” Bu cümlə mütləq haraya sualına cavab verən zərfliyin işlənməsi şərtidir. “My mother put the vase on the table.”

Bağlayıcı feillər (smell, be, remain, get, look, taste) cümlənin mübtədası haqqında daha çox məlumat vermək üçün sifət və ismi birləşmələri onunla birləşdirir. Bağlayıcı feillərin bəziləri yalnız sifətləri tamlayıcı olaraq götürə bildikləri halda digərləri həm sifət, həm də ismi birləşmələrlə işlənən bilər. Qeyd edildiyi kimi, bağlayıcı feillər iki sadə cümlə konstruksiyası yaradır.

S-V-SP __*The flowers smell nice.*

S-V-A __*The magazine is on the shelf.*

Yuxarıda göstərilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədil vəziyyəti, ünsiyyət funksiyası, quruluş sxemi, predikativlik, nisbi semantik tamamlanma və intonasiya tamamlanması xüsusiyyətlərdən ibarət sözlər toplusudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 260s.
2. Ağayeva F. Modallıq sintaktik-semantik əlamət kimi//Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1983, s.45-51.
3. Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения. Прага: Slavia, 1968, с.185-192.
4. Burten-Roberts, N. (2011). *Analysing Sentence: An Introduction to English Syntax*. UK: Longman, - Learning about language, Pearson Education Limited England, 1948, 279 p.
5. Dwight Bolinger (1986). *Intonation and its parts: melody in spoken English*. London: Edward Arnold. Pp. xiii + 421.
6. Гак В.Г. Об общих факторах вариативности в языке, Степановские чтения. Проблема вариативности в романских и германских языках: Тезисы докладов и сообщений Международной конференции. М.: Изд-во РУДН, 2001, с. 4-5.
7. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392.
8. Noam Chomsky. *Syntactic Structures*. Ossining, NY: Walter de Gruyter, Inc., 2002, 117p.

9. Попова З.Д. Минимальные и расширенные структурные схемы простого предложения как однопорядковые знаки пропозитивных концептов // Традиционное и новое в русской грамматике. Москва: Индрик, 2001, с. 115-229.

Izaura Shirinova

Summary

On the issue of different approaches to the problem of sentence and its classification in English

The article refers to the problem of sentence, which is regarded as a center of syntactic system, and its classification in modern linguistics. The researches done on this theme make it clear that there are quite different approaches towards the classification of sentence. Summarizing all the above mentioned view points the notion of sentence can be concluded as a group of words having the following characteristic features: language status, communicative function, structural scheme, predicativity, modality, relative semantic completion and intonational completion.

Изаура Ширинова

Резюме

К вопросу о разных подходах к проблеме предложения и его классификации на английском языке

В статье рассматривается проблема предложения, которое исследуется как центр синтаксической системы и его классификации в современной лингвистике. Исследования, проведенные на эту тему, дают понять, что существуют совершенно разные подходы к классификации предложений. Обобщая имеющиеся основные позиции и точки зрения по данной проблеме, понятие предложение можно охарактеризовать по релевантным признакам: языковой статус, коммуникативная функция, структурная схема, предикативность, модальность, относительное семантическое и интонационное завершение.

Rəyçi: fil.f.d.S.Məmmədova